

Худаш, Демчук: Худаш М.Л., Демчук М.О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімні утворення). – К.: Наук. думка, 1991.– 267 с.

Цілуйко: Цілуйко К.К. Принципи і методи науково-організаційного забезпечення ономастичних досліджень // Повідомлення української ономастичної комісії. – В. 4. – К.: Наук. думка, 1967.–С.3-10.

Ющук: Ющук І.П. Українська мова. – К.: Либідь, 2004.– 640 с.

Kotovych Vira. Onomastics and Folk Etymology. *Tendency to reach the mystery of oikonym sometimes leads to apparition of sizeable number of erroneous explanations. In such a way the appearance of folk etymology originates. The ways of prevention this phenomena are examined in this article.*

Key words: *onomasiology, classification pattern, pattern of oikonym, derived level, folk etymology.*

Зоряна Купчинська (Львів)

УКРАЇНСЬКІ ОЙКОНІМИ НА -ЬСК- (НАЙРАНІШИЙ ДОКУМЕНТОВАНИЙ ПЕРІОД)

Ойконіми на -ьск- є загальнослов'янським типом власних назв. Це одна з найархаїчніших і найпродуктивніших моделей на території Славії. Ойконіми на -ьск- є прикметникового типу. Серед дериватів на -ьск- виділяємо: 1.Первинні, тобто ті назви, які сформувалися шляхом приєднання суфікса -ьск- до твірної основи, що безпосередньо характеризувала населений пункт. 2. Вторинні - це ті назви, що утворилися на базі вже існуючих онімів.

Документований матеріал ойконімів свідчить, що до XV ст. на території України формувалися географічні назви на -ьск- лише первинні.

Ареал географічних назв на -ьsk- періоду до XIV ст. (Картохема 1) окреслюється басейном Дністра, Горині, Стиру.

У XVст. конфігурація ареалу суттєво не змінюється (Картохема 2). Географія ойконімів на -ьsk- репрезентує південно-західну, західну, північну Україну. Цей ареал неоднорідний, зі значними скупченнями довкола найдавніших слов'янських центрів.

Ключові слова: *ойконім, архаїчна модель, первинні та вторинні географічні назви, ареал.*

Ойконіми на **-ьsk-** є одним з найархаїчніших і найпродуктивніших типів власних назв на слов'янській території. Однак в українській ойконімійній системі ці назви представлені порівняно невеликою кількістю одиниць, але, незважаючи на цей факт, ойконіми на **-ьsk-** сформували свій ареал, який є частиною загальнослов'янського, і мають певні особливості щодо семантики і структури твірних основ, тому становлять інтерес для ономастики. В українському мовознавстві ця модель ойконімів ще цілісно не досліджено, а є лише певні спостереження регіонального характеру (Посацька-Черняхівська Є. М. [Посацька-Черняхівська: 164-169]; Карпенко Ю. О. [Карпенко]; Бучко Д. Г. [Бучко]; Худаш М. Л., Демчук М. О. [Худаш, Демчук]; Торчинський М. М. [Торчинський]; Габорак М. М. [Габорак]; Котович В. В. [Котович]; Шульгач В. П. [Шульгач]). Територія України на загальнослов'янському тлі щодо поширення географічних назв на **-ьsk-** є білою плямою. Тому нашим завданням є картографічне відтворення ареалу цих назв у діяхронії.

Важливо також з'ясувати початки формування географічних назв на **-ьsk-**, їх зв'язок із прикметниками, поширення на території України у найраніший документований період.

Ойконіми на **-ьsk-** є прикметникового типу, тому нас цікавитиме, як функціонував онімний формант до того, як ним став, тобто на рівні прикметника.

Прикметники із суфіксом **-ьsk-** є дуже давніми і продуктивними як на сучасному етапі, так і в давньому періоді розвитку мови. Названий формант засвідчений не лише у слов'янських, але й балтійських та германських мовах (д.-прус. **-iska-**, лит.**-iška-**, герм.**-isk-**). К. Бругман [Brugmann, Delbrück: 501-502] та А. Мейє [Meillet: 332] стверджують, що цей суфікс слов'яни запозичили з германської мови разом з відповідними утвореннями (пор. д.-в.-нім.*romisc* і ст.-сл. *римьскъ*). Багато вчених вважають, що суфікс **-ьskъ-** походить від ***-isko-** як специфічний германський і балто-слов'янський формант, що виник на базі суфікса ***-ko-** при іменах з основами на **-s**, або трактують його як загальноєвропейську інновацію. "Мовний слов'яно-балто-германський матеріал дозволяє припускати, що суфікс ***-isk-** вживався спочатку при прикметниках, утворених від назв місцевостей, і був пов'язаний із значенням приналежності і походження, згодом він поширився на інші імена і набув більш загального значення" [Вступ: 177].

Про безпосередній функціонально-генетичний зв'язок прикметникового суфікса **-ьskъ-** з похідним індоєвропейським формантом ***-isko-** говорили В.Вондрак [Vondrák: 624-625], О.Земська [Земская: 142-148], В.Кипарський [Кипарский: 79-80]. А.П. Грищенко зазначав, що суфікс ***-ko-** увійшов як складова частина до індоєвропейського форманта **-sko-**, що пізніше в розширеній формі **-isko-** став дуже продуктивним в германських, балтійських і особливо слов'янських мовах [Грищенко: 128].

„У давньоруській мові, як і в старослов'янській, прикметники із суфіксом **-ьsk-** в основному творилися від іменників. У пам'ятках давньоруської мови XI-XII ст. суфікс **-ьsk-** охоплює всі можливі різновиди основ іменників, що свідчить про архаїчність цього суфікса, що глибоко вкоренився в мові" [Зверковская: 50].

„Словник української мови XVI - першої половини XVII ст." засвідчує прикметники, яким суфікс **-ьsk-** надавав різного значення: „I. Загальна ознака, що виникла при заміні предмета (іменника) на поняття ознаки (прикметника): *земский* (1) який стосується землі, земного світу, мирський,

світський; 2) який стосується верхнього шару земної кори; 3) який живе, росте на землі; 4) який стосується адміністративно-територіальної одиниці, земський [СУМ XI: 229-230]; *асесорський* (судовий) [СУМ I: 139]; *басурманський* (бусурманський, магометанський) [СУМ II: 79]; II. Приналежність: *барберський* (який стосується барбера - цирульника)[СУМ II: 21]; *барнардський* (належний бернардинові) [СУМ II: 24]; *біскупський* (єпископський) [СУМ II: 86]; *возновський* (який стосується возного) [СУМ IV: 184]; *зем'янський* (який стосується дрібного землевласника - зем'янина [СУМ XI: 231]. Однак у XVI - XVII ст. внаслідок багатозначності іменників прикметники на *-bšk-* часто поєднують виокремлені значення: *бісовський* (1)який стосується диявола або біса, належний їм; 2) єретичний, богохульний; 3) язичницький; 4) дуже сильний за ступенем вияву, скажений [СУМ III: 153]; *вастелінський* (який стосується володаря, володарний, верховноправительський [СУМ IV: 99].

Відносні прикметники із суфіксом *-bšk-* активно поширилися у слов'янських мовах, стали одними з найбільш продуктивних і в українській [Коцюба: 17], і російській [Жирмунський: 214; Немченко: 73] мовах. Така активність поширення прикметників на *-bšk-* пов'язана із семантичним навантаженням цього суфікса. Первинно прикметники на *-bšk-* виражали загальну ознаку; це були ад'єктивовані іменники, які виникли внаслідок заміни поняття предмета на поняття ознаки. Г. Улашин писав: „прикметники із загальним прикметниковим значенням виражають ознаку, характер, властиві базовому іменникові, потім приналежність до предмета, що описується іменником, походження тощо" [Ułaszyn: 26]. Як у російській, так і в українській мовах основне значення прикметника зводиться до „походження, приналежності, якості чогось" [Жирмунський: 214]. На сучасному етапі значення присвійності у цих прикметниках знівелоувалося, хоч у давній період посесивне значення їх, у тому числі і особистої присвійності було достатньо стійким [Потебня: 404]. Втрата значення індивідуальної присвійності пов'язана з активним використанням суфіксів -

ин, *-ів*, які надавали прикметникам посесивного значення. Суфікс *-ьск-* поступово розширював можливості формувати прикметники за іншими ознаками: за подібністю, якісною характеристикою, відношенням до властивості. Саме це привело до значної продуктивності прикметників на *-ьск-* [Коцюба: 17]. Л. Л. Гумецька пише, що "суфікс *-ьск-* (*-цк-*) в період XIV-XVст. в основному вже сформувався як відтопонімічний формант. Прикметники на *-ьск-ий* (*-ьцк-ий*) мали вже виключно відносне значення, вказуючи переважно на зв'язок з даною місцевістю. Утворені від загальних назв осіб, вони зберігали ще деякий відтінок родової присвійності. Але в актовій мові XIV -XVст. немає вже ні одного прикладу того, щоб прикметники на *-ьск-ий* (*-цк-ий*) виражали індивідуальну приналежність" [Гумецька: 118-119].

Відносно-присвійні прикметники з суфіксом *-ьск-*, будучи атрибутивним членом у словосполученні, на XIV -XVст. були, як стверджує Л. Л. Гумецька, цілком субстантивовані. У пам'ятках актовій мові XIV -XVст. немає прикладів на творення місцевих назв за допомогою суфікса *-ьскъ* (*-ьцкъ*) від власних назв осіб [Гумецька: 59]. Не відомо, на основі чого базується твердження О. І. Крижанівської, яка пише, що „сполучення суфікса *-ськ-* з антропонімічними основами є проявом колишньої його валентності, адже в староукраїнській період цей суфікс був продуктивним дериватом при творенні посесивних прикметників від власних особових імен" [Крижанівська: 17].

Прикметники з суфіксом *-ьск-* мали нечленну (іменникову) та членну (займенникову) форми. Зафіксовано географічні назви: чоловічого роду нечленної форми: *Лобыньскъ* (1147, Ипат.,29), *Łuck* (*Łuczesk*) (1386,AS, I, 5,7,11,20), *Моровискъ* (1159, Ипат.,84), *Сновскъ* (1149, Ипат.,45), *Турейскъ* (*Турискъ*) (1449,РИБ, XXVII, 111), середнього роду нечленної форми: *Olesko* (1390, AGZ, III, 86), *Stolsko* (1483, AGZ, XVIII, 263), *Topolsko* (1578, ŻDzXVII/L, 82); середнього роду членної форми: *Вильское* (1778, Арх., V/II/L, 307), *Волоское* (1571, Арх., VII/IV, 307), *Ганенське* (1704, ГССП,334),

Газуцьке (1668, ГССП, 325-327), *Horminskie* (dobra) (1577, *ŻDz XXI*, 319, 649), *Норинское* (1683-1684, Арх., IV/L, 49), жіночого роду членної форми: *Гальская* (1765, Арх., V/III/L,71). Географічні назви, що позначали невеликі населені пункти (село, дворище, поселення), середнього роду членної та нечленної форми часто переходять у назви чоловічого роду нечленної форми. Очевидно, це пов'язано із збільшенням цих невеличких поселень і зміною їхнього статусу (вони ставали градами/городами), а це вело до заміни роду самої назви. Пам'ятки засвідчують велику кількість таких випадків: *Beresko* (1583, *ŻDz XIX*,125) - *Берескъ* (1640, Арх. I/VI, 758-763, 788-796); *Hlinsko* (1497, AS I, 113, 140) - *Hlinsk* (1583, *ŻDz XIX*, 85); *Hulsko* (1683, Арх. VII/L, 499) - *Гульськъ* (1888, Теод. I, 162) та ін. Підтвердженням того, що вид поселення визначає рід власної назви, є засвідчені в писемних джерелах приклади: *Луцькое місто* (1510, РИБ XX/II, 81), в інших випадках, коли йде мова про "град", маємо *Луцьк* (1322, Арх. I/VI, 1, 3, 22). А це, очевидно, пов'язано з тим, що ще досить довго відчувався зв'язок субстантивованих географічних назв-прикметників із первинним атрибутивним навантаженням у словосполученнях, де головним словом, звичайно, виступав іменник, який "диктував" рід означенню. Тому і на сьогодні "природніше" сприймаються ойконім на **-bšk-** чоловічого роду, які означають місто (град) (*Буськ, Шумськ, Турійськ*), назви ж невеликих поселень (сіл, хуторів) ми здебільшого пов'язуємо із середнім родом (*Гутисько, Славсько*). І членна форма характерна також для дрібних населених пунктів (хутір *Глинський*).

С. Роспонд класифікує слов'янські ойконіми на **-bšk-**, виділяючи кілька груп: 1. Топографічні назви, які характеризують місцевість щодо ґрунтів, рік, рослинного покриву, тваринного світу, господарського освоєння земель. 2. Присвійні назви, що стали твірними основами ойконімів (праслов'янські двочленні імена, відапелятивні чи демінутивні власні назви, запозичені християнські імена, етнічні назви, особові іменники). 3. Назви зі структурно-топонімічною функцією суфікса **-bšk-**. До останньої групи С. Роспонд

зараховує ті назви, які утворилися від уже існуючих назв інших об'єктів (*Bytom > Bytomsko*), ойконіми, що постали на місці спустошених населених пунктів, меморіальні назви [Rospond: 32-38].

Український ойконімний матеріал в основних рисах підтверджує класифікаційні групи, виділені С. Роспондом, однак географічні назви на *-bšk-* становлять невеликий відсоток усієї української ойконімії, тому, зрозуміло, окремі підгрупи трьох основних класів ойконімів у НЛС, не представлені. Через те видається доцільнішим виокремити лише дві основні групи: 1. Первинні – назви, які формувалися шляхом приєднання суфікса *-bšk-* до твірної основи, що безпосередньо характеризувала населений пункт. 2. Вторинні – назви, що утворилися опосередковано, тобто на базі вже існуючих онімів.

Документований матеріал ойконімів свідчить, що до XV ст. на території України формувалися географічні назви на *-bšk-* лише первинні. Їх кількість незначна: у період до XIV ст. зафіксовано лише 26 назв, а у XV ст. ойконімів на *-bšk-* збільшується вдвічі (52 оніми).

Ареал географічних назв на *-bšk-* періоду до XIV ст. (Картосхема 1) окреслюється басейном Дністра, Горині, Стиру. Здійснене нами картографування засвідчило, що ойконіми у цей час зосереджені поблизу найдавніших східнослов'янських центрів (Галич, Львів, Дрогобич, Луцьк, Київ), а це та територія, яка була придатна та зручна для заселення й освоєння земель. Потужна гідромережа, родючість землі – це те, що приваблювало землеробів, які прагнули стійкості поселень. Тому ареал ойконімів на *-bšk-* обіймає лісостепову частину України та зону мішаних лісів.

Для встановлення закономірностей розвитку соціально-економічних процесів заселення і господарського освоєння земель, лісових, водних ландшафтів тощо важливе значення мають не тільки археологічні, історичні, картографічні, статистичні дані, але й мовні, етнічні, культурологічні дані [Воропай: 64]. Картосхеми 1 і 2 розкривають просторово-часові

закономірності розвитку антропогенних ландшафтів, бо топонімія, особливо "покладена" на карту, дозволяє відновлювати географічний ландшафт минулих століть і встановлювати таким чином характер та особливості впливу людини на природу певної території і навпаки.

У XVст. конфігурація ареалу суттєво не змінюється (Картосхема 2), лише кількісно насичується. Згущення назв на *-bsh-* зосереджене у верхній та середній течії Дністра та у басейнах Прип'яті та Горині.

Географія ойконімів на *-bsh-* репрезентує південно-західну, західну, північну Україну. Цей ареал неоднорідний, зі значними скупченнями довкола найдавніших слов'янських центрів. Окремі вкраплення географічних назв цього типу є і на північному сході.

ЛІТЕРАТУРА

Бучко: Бучко Д.Г. Походження назв населених пунктів Покуття. – Львів: Світ, 1990.– 143 с.

Воропай: Воропай Л.И. Направления и методы комплексных историко-географических исследований антропогенных ландшафтов // Методы исследования антропогенных ландшафтов. – Ленинград, 1982.

Вступ: Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. К.: Наук. думка, 1966.– 595 с.

Габорак: Габорак М.М. Семантико-словотвірні типи ойконімів Прикарпаття (XII-XX ст.): Автореф.... канд. філол. наук. –Івано-Франківськ, 1999.–17с.

Грищенко: Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978.– 207 с.

Гумецька: Гумецька Л.Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV - XV ст. – К.: Вид-во АН України, 1958. – 298 с.

Жирмунский: Жирмунский В.М. Происхождение категории прилагательных в индоевропейских языках в сравнительно-грамматическом освещении. Известия АН СССР. ОЛЯ, 1946, т. V, вып. 3.– С. 183-203.

Зверковская: Зверковская Н.П. Суффиксальное словообразование русских прилагательных XI-XVII вв. – М.: Наука, 1986.

Земская: Земская Е.А. О некоторых фактах развития словообразовательной системы современного русского языка. // Проблемы современной филологии. – М., 1965. – С. 142-148.

Карпенко: Карпенко Ю.О. Топонімія Буковини. К.: Наук. думка, 1973. – 238 с.

Кипарский: Кипарский В. О судьбе -ь- в суффиксах -ьск- и -ьство// ВЯ,1972, №2.- С.77-82.

Котович: Котович В.В. Походження назв населених пунктів Опілля. – Дрогобич: Відродження, 2000. – 154 с.

Коцюба: Коцюба Л.Д. Из истории суффиксов относительных прилагательных украинского языка: Автореф...канд.филол. наук. – К, 1954.– 18 с.

Крижанівська: Крижанівська О.І. Валентність морфем в основах ойконімів української мови: Автореф. канд. філол. наук. – Дніпропетровськ, 1995. – 18 с.

Немченко: Немченко В.Н. Словообразовательная структура имен прилагательных в современном русском языке. Спецкурс. – Горький, 1973.

Посацька-Черняхівська: Посацька-Черняхівська Є.М. Топонімічні ландшафтні назви // Питання українського мовознавства. Кн.3. – Львів: Вид-во ЛДУ, 1958. - С. 164-169.

Потебня: Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т. III. – М: Наука, 1968.

СУМ: Словник української мови XVI - першої половини XVII ст. Вип. 1-11. – Львів, 1994 -2004.

Торчинський: Торчинський М.М. Ойконімія Південно-Західного Поділля: Автореф. ...канд. філол. наук. – К,1993.

Худаш, Демчук: Худаш М.Л., Демчук М.О. Походження українських карпатських і прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімі утворення). – К.: Наук. думка, 1991. – 267 с.

Шульгач: Шульгач В.П. Ойконімія Волині. Етимологічний словник-довідник. – К.: Київ, 2001. – 189 с.

Brugmann, Delbrück: Brugmann K., Delbrück B. Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen. Bd 2. – Strassburg, Trübner, 1906.

Meillet: Meillet A. Etudes sur l'étymologie et vocabulaire du vieux slave. Vol.1-2. – Paris, 1902. – 190 s.

Rospond: Rospond S. Słowiańskie nazwy miejscowe z sufiksem -ysk-. – Wrocław, 1969.

Vondrák: Vondrák W. Zur Deklination des zusammengesetzten Adjektivums // Arch. für slav. Philol. – №1. – 1900. – S. 22-29.

Ułaszyn: Ułaszyn H. Słowotwórstwo. [W kn.]: Gramatyka zbiorowa. – Kraków, 1915.

ДЖЕРЕЛА ТА ЇХ УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ:

Арх. – Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1859–1914.

ГССП – Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку. – “Український архів”. – К., 1929. – Т.І.

Ипат. – Ипатьевская летопись. – В кн.: Полное собрание русских летописей. – СПб., 1843. – Т.ІІ.

РИБ – Русская историческая библиотека. Литовская метрика. – Пб., 1903. – Т.ХХ; СПб., 1910. – Т.ХХVII; Юрьев, 1914. – Т.ХХХ; Пг., 1915. – Т.ХХХІІІ.

Теод. – Теодорович Н.И. Волынь в описании городов, местечек и сел... Житомирский уезд, Новгород-Волынский уезд, Овруцкий уезд. – Почаев, 1888. – Т.1.

AGZ – Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie. – Lwów, 1869–1935. – T.I–XXV.

AS – Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1887. – T.I; Lwów, 1890. – T.III–IV; Lwów, 1910. – T.VI.

ŹDz – Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – T.V; Warszawa, 1894. – T.XXI; Warszawa, 1899. – T.XIX; Warszawa, 1902. – T.XVIII. – Cz.I.

Kupchynska Zoryana. Ukrainian Place Names ending in "-b \bar{s} sk " (the Earliest Dokumented Period). *Place names ending in "-b \bar{s} sk " are All Slavonic type of Proper names. It is one of the most archaic and most produktive models on Slavs' territory. Place names ending in "-b \bar{s} sk "are of the adjectival type.*

Among the Place names ending in "-b \bar{s} sk " we distinguish: 1) primary ones i.e.those names which were formed by adding suffix "-b \bar{s} sk " to the derivation stem which directly characterized the settlement; 2) secondary ones i.e. those names which were formed on the basis of already existing Proper names.

Dokumented material of the Place names testifies to the fakt that till the 15-th c. only primary geographic names ending in "-b \bar{s} sk "were formed on the territory of Ukraine. The area of geographic names ending in "-b \bar{s} sk " of the pre-14-th c. period (place name cartogram 1) is outlined by Dnister, Horynya and Styr basin. In the 15-th c. area configuration did not change essentially (place name cartogram 2). Geography of the Place names ending in "-b \bar{s} sk" represents South-Western, Western, Northern Ukraine. This area is heterogeneous having considerable clusters around the oldest Slavonic centres.

Key words: Place name, archaic model, primary and secondary geographic names, area.